

**TURİZM ÜZERİNE TERÖRİZMİN ETKİLERİ:
1984-2001 TÜRKİYE DENEYİMİ**

IMPACTS OF TERRORISM ON TOURISM:
THE CASE OF TURKEY (1984-2001)

Ö. Selçuk EMSEN*

M. Kemal DEĞER**

ÖZET

Gelişmekte olan ülkelerde giderek artan tasarruf (kalkınmanın finansmanı) ve döviz (ödemeler bilançosu ve dış borç) açığı, en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu çerçevede ikiz açığı gidermede turizm önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Ancak literatürde ülke turizm gelirlerini etkileyen değişkenlerden birisinin de terör olayları olduğu kabul edilmektedir.

Çalışmada Türkiye’de 1984 yılında başlayan ve giderek şiddetini artıran terör olgusunun başlangıçta ülkenin Doğu Bölgesi sorunu olarak lokalleştirilmiş olmasına rağmen, turizm gelirlerini etkilediği tespit edilmiştir. Özellikle terörün metropolitan ve turistik kentleri hedef almaya başlaması ile birlikte, literatürde gözlemlendiği şekliyle turizm ve terörizm arasında ters yönlü ilişkiler kendini yoğun olarak göstermiştir.

Anahtar Sözcükler: *Turizm, Terörizm, Turizmin Belirleyicileri, Turizmin Ekonomik Etkileri, Turizm-Terörizm İlişkileri, Birim Kök Sınamaları*

ABSTRACT

The rising gap between saving (finance of development) and foreign currency (unbalance of payment and debt) in developing countries is one of the most important problems. In this perspective, tourism earnings become significant in eliminating twin deficits. On the other hand, terrorism is accepted as an important factor affecting tourism earnings in the literature.

In this study, it is determined that terrorism has affected the tourism earnings of Turkey following its start in 1984, and increased its effect although it was localized as a problem of a region, namely, the East Region, at the beginning. The negative relationship between terrorism and tourism earnings has clearly been observed especially after terrorism had been spread through the metropolitan cities and tourism centers in the country.

Keywords: *Tourism, Terrorism, Determinants of tourism, Economic effects of tourism, Tourism- Terrorism relationships, Unit root tests*

* Atatürk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

Uluslararası turizm, dünyada petrol ürünleri ve makine üretiminden sonra 214 milyar dolarlık gelir yaratan, 100 milyon insana istihdam olanakları sağlayan ve 1,6 milyar insanın yararlandığı üçüncü en büyük sektörü konumundadır (Stork, 2002: 6). Giderek artan önemiyle turizm birçok küçük-açık ülke ekonomilerinin yabancı döviz kazançlarının temelini oluşturur. Dünya Turizm Organizasyonu'nun yaptığı bir araştırmaya göre ise turizm gelirleri, inceleme konusu yapılan ülkelerin en az %38'inde ülke gelirlerinin ana kaynağı durumundadır. Yine bu anket sonucuna göre turizm, anket kapsamına alınan ülkelerin %83'ünde ihracat kategorileri arasında ilk beşte yer almıştır¹. Verilerden hareketle turizmin dünya ekonomisinde en büyük ve en hızlı gelişen endüstrilerden birisi olduğu açıktır (Tooman, 1997: 33). Bu yönüyle de dünya ekonomisiyle daha fazla entegre olma anlamına gelen turizm, “geleneksel” geçimlik tarım sektöründen “modern” sektörlere insan hareketi için bir takım imkanlar sunmaktadır. Bu fırsatlar arasında istihdam yaratma, döviz kazancı sağlama, hükümete gelir kaynağı olma, ileri ve geri bağlantılar sağlama ile gelir ve istihdam çarpanı etkisi sayılabilir (Clancy, 1999: 3-4; Aly ve Strazicich, 2002: 1). Turizm sektörünün oldukça yüksek çarpan etkisi nedeniyle bu sektörde ani bir daralma yaşandığında, ekonominin genelinde çarpana bağlı olarak daha sert etkileri gözükmektedir (Pizam, 2002: 1).

Özellikle az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkeler üzerine sosyo-ekonomik açıdan çok yönlü etkilere sahip olan turizm, politik istikrarsızlıktan da etkilenir. Bu çerçevede terörizm, askeri darbeler ve ihtilaller turizm gelirlerinde istikrarsızlığın kaynağı konumundadır (Poirier, 1997: 676). Turizmi etkileyen bu siyasal unsurlardan terörizm² genel anlamda mevcut düzene karşı yapılan her türlü eylemi kapsar. Oysa günümüzde gelinen nokta, mevcut statükoya-devlete karşı başkaldırıktan da ötede, ulus-

¹ Rural and Agricultural Incomes with Sustainable Environment (RAISE) (2002), “Tourism-Engine for Economic Growth and Sustainability Under RAISE”, <http://www.raise.org/tourism/pubs/tourism.pdf>.

² Siyaset düşüncesi bağlamında anarşizmden türetilen terörizm, anarşist düşüncenin silahlı eylem tarzını ifade eder. Anarşizm, insanın temelde iyi olduğunu, toplum uygun bir şekilde organize edilirse, birey üzerine baskının olmayacağını varsayar. Temelde kolektif mülkiyeti savunan anarşistlerden M. Bakunin anarşizmin terör boyutunu (bombalama, ünlü kişileri kaçırma gibi) benimsemiştir (bkz. Kızılcılık ve Erjem, 1994: 29).

ötesi³ (transnational) özellik taşımaya başlamıştır. Bu açıdan terörizm turist girişlerini azaltarak turizm sektörüne önemli zararlar verebilmektedir. Örneğin, 11 Eylül saldırılarının ABD ekonomisi üzerine yaklaşık 105 milyar dolarlık bir maliyetinin olduğu tahmin edilmektedir. Saldırıların sonrasında seyahat ve turizm sektörlerinin olumsuz yönde etkilenmesine paralel olarak resesyon içerisinde bulunan ABD ekonomisindeki daralmanın daha da derinleşeceği düşünülmektedir. Şöyle ki, 2001 yılı ikinci çeyreğinde büyüme hızı %2,4 olarak gerçekleşmiş iken, 11 Eylül saldırılarının gerçekleştiği üçüncü çeyrekte %0,9'luk bir büyüme sağlanmıştır (Goodrich, 2002: 578; Stork, 2002: 50). 11 Eylül sonrası ABD ekonomisinin fiili büyüme hızı %0,3 olarak gerçekleşmiştir. 2002'de ise ekonomisi kısmen toparlanma sürecine kavuşarak %2,3'lük bir büyüme sağlayabilmiştir⁴.

Teröristler şiddet yoluyla oluşturdukları tehdit ortamında siyasal bir kazanım elde etmeyi amaçlarlar. Bu amaç doğrultusunda, karar alma sürecini doğrudan değil, hedeflere yaptıkları saldırılarla etkilemeye çalışırlar. Böylece terörist olaylar, uluslararası bir havaalanında bekleyen yolculara veya kalabalık bir caddede bulunanlara zarar vermeye yönelik olabilir. Bu açıdan terörist eylem ile eylemin kamuoyu üzerinde yarattığı etki arasında ilişki arayışı söz konusudur. Yani, yapılan eylem ile hükümet üzerinde meydana getireceği etki ve bunun sonucunda istenen sonuca ulaşma arasında bağlantı kurulabilir (Enders vd., 1992: 532).

Diğer taraftan terörizm, terörist olayların ortaya çıkma sıklığı ve şiddetinin yüksek olduğu ülkelerde turistik girişler üzerinde zararlı etkilerle sahiptir. Örneğin, 27 Aralık 1985'de Roma ve Viyana havaalanlarına yapılan saldırı neticesinde 20 kişinin ölmesi ve 100 kişinin yaralanmasıyla sadece ABD'den Avrupa'ya seyahat edenlerin %19'unun seyahat planlarını ertelemeleri, terörist eylemlerin yıldırma gücüne emsal teşkil eder (Stork, 2002: 45). Dolayısıyla, terörist gruplar zamanla turistlerin gözünü yıldırma umuduyla kampanyalarını yürütürler ve böylece ülkeye döviz girişlerini azaltarak, hükümet üzerine baskı ve maliyetler yüklemeye çalışırlar (Sönmez ve Graefe, 1998: 119). Bu tip uygulamaya en belirgin örnek, kısa adı ETA olan ve İspanya'da faaliyet gösteren Euzkadi Ta Askatasuna terör örgütünün

³ Ulus-ötesi terörizm tanımlamasında bir ülkedeki terörist olayın o ülkeye yönelik hedeflerin yanında, diğer ülke vatandaşlarını, kurumlarını, hükümet temsilciliklerini hedef alması durumu söz konusudur (Sandler ve Enders, 2002: 2). Ayrıca ulus-ötesi terörizmin yukarıda bahsedilen bu özelliklerinin yanı sıra uluslararası seyahat ve iletişim teknolojilerini kendi çıkarları için kullanmaları da esastır (Sönmez ve Graefe, 1998: 118).

⁴ Bkz. <http://devdata.worldbank.org/external/CPProfile.asp?SelectedCountry=USA&CCODE=USA&CNAME=United+States&PTYPE=CP> (Mart 2004).

1985-1987 yılları arasında turistik otelleri hedef seçmesidir⁵. Bu dönemde ETA her turizm sezonu öncesinde yaz saldırılarında bulunacağına dair ikaz mektupları göndermiştir (Enders vd., 1992: 534-535). Benzer şekilde, 1990'lar süresince Türkiye'de PKK tarafından yapılan periyodik bombalı ve silahlı saldırılar, turist girişleri üzerinde olası bir negatif etkiye sahiptir. Hall'a göre Türkiye'deki PKK eylemleri nedeniyle sadece İngiltere'den gelen turistlerin sayısında yaklaşık %20 oranında azalmaya yol açmıştır. Bu rakam, turizm sektörünün Türkiye'nin yabancı gelirlerinin yaklaşık %25'ini oluşturması nedeniyle oldukça anlamlıdır (Hall, 1995: 17).

PKK ve diğer terör örgütlerinin düzenli saldırılarının yanında son zamanlarda bulunduğu bölgedeki politik istikrarsızlık nedeniyle Türkiye yeni terörist olaylara maruz kalmıştır. Örneğin, Mayıs 2001'de Rusya'nın Çeçenistan'daki askeri faaliyetlerini protesto etmek amacıyla İstanbul'daki Swiss otele 12 silahlı adamın yaptığı rehin alma eylemi, Türkiye ekonomisinde 2000 yılında 8 milyar dolarlık para kazandıran ve 10 milyon turisti ağırlayan turizm sektöründeki istikrarsızlığa bir ilavedir.

Zaman içinde devam eden terörist saldırılar, etkili bir şekilde doğrudan yabancı yatırımları da azaltabilmektedir. Doğrudan kısa ve uzun dönem maliyetleri yanında terörizmin dolaylı maliyetleri, yeni veya daha fazla turisti çekebilme için daha büyük hacimlere ulaşan tanıtım harcamaları yapılması ihtiyacını, zarar görmüş turistik tesisleri yeniden oluşturma maliyetlerini ve terörist tehlikeleri azaltmak için güvenlik harcamalarını içermektedir. Örneğin, Avrupa ve Akdeniz'deki birçok havaalanı, artan terörist saldırılarına karşılık olarak güvenlik açısından maliyetli iyileştirmeler yapmak zorunda kalmışlardır (Drakos ve Kutun, 2001: 1). Benzer şekilde, 11 Eylül saldırıları sonrasında ortaya çıkan turizm ve seyahat üzerine doğrudan ve dolaylı etkiler; seyahat edenlere yönelik yeni güvenlik tedbirlerinin alınması, hava taşımacılık endüstrisinde yaşanan talep daralması, havaalanı yer destek hizmetlerinde azalışlar, otel ve gazino işletmeciliğinde atıl kapasiteye düşüşler, spor ve doğal turizme dayalı il-bölge ekonomilerinde yaşanan gelir ve istihdam daralmaları ile borsada işlem gören turizm şirketleri başta olmak üzere finansal piyasalarda yaşanan istikrarsızlıklar olarak sayılabilir (Goodrich, 2002: 574-577).

⁵ Zamanla teröristler uluslararası turizmin önemini farkına varmaya başlamışlardır. Turistleri hedef alan terör faaliyetleri, politik düşünce üzerindeki sınırlamaları kaldırmak için bir tepki mahiyetindedir. Terörist saldırıların buldukları ülke vatandaşlarına yönelik şiddet uygulamaları, resmi organlarca kontrol altında olan medya ile saklanabilmektedir. Buna karşılık bir başka ülke vatandaşlarını hedef alan terörizmin haber konusu olması kaçınılmazdır. Bu yolla teröristler, hükümetin haber içeriklerini sansürlemedeki müdahale alanını kısıtlarken, medyanın ilgisini ve dolayısıyla propaganda amaçlarını gerçekleştirme şanslarını artırırlar (Sönmez, 1998: 425).

Yukarıda ifade edilen olumsuzluklar bir bütün olarak dikkate alındığında, terörizmin bütün ekonomiyi ve özelde de turizm sektörünü ters yönde etkilemektedir. Bu çalışma, 1984'den bu yana Türkiye'de ekonomik aktiviteleri olumsuz yönde etkilediği düşünülen terörizm ve turizm ilişkilerini ele almaktadır. Bu çerçevede öncelikle dünya deneyimleri açısından literatür özeti sunulmaya çalışılmış ve daha sonra Türkiye üzerine ekonometrik modellemeye gidilmiştir.

TURİZM VE TERÖRİZM: LİTERATÜR ÖZETİ

Turizm üzerine terörizmin etkilerini inceleme konusu yapan ekonomik literatür dar kapsamlıdır. Bu kapsam içinde Enders ve Sandler (1991) Avrupa ülkelerinde turizm sektörü ve terörizm arasındaki bağlantı üzerine uygulamalı bulgular sağlamaktadırlar. 1970'den 1988'e kadar aylık veriler kullanılarak yapılan vektör otoregresif analiz (VAR) ile İspanya'da turizm üzerine terörizmin etkisi araştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre İspanya'da terörist eylemlerin turist girişleri, dolayısıyla turizm gelirlerini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir; çalışmada İspanya'da terör faaliyetlerinin turizm üzerinde istatistikî açıdan anlamlı-önemli negatif etkisinin olduğu gözlenmiştir (Enders ve Sandler, 1991: 49-58).

Enders vd. (1992) yaptıkları çalışma ise 1970'lerden sonra terörist olayların artması, özellikle terörist olaylarla karşı karşıya bulunan ülkeler üzerinde önemli-olumsuz bir etki yapabileceğini kabul eder. Bu doğrultuda terörizmin turizm üzerine önemli bir etkiye sahip olduğu iddiası test edilmiştir. Test sonucunda terörün turizm üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiş ve buna bağlı olarak turizm gelirlerindeki kayıplara göre bu etkinin bugünkü ıskonto edilmiş değerinin belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Ülke veya bölgeye terörist saldırılar zaman serisine dayalı bir transfer fonksiyonu ile ARIMA modeli kullanılarak turizmin ülke veya bölge payı için bir kestirim eşitliğinin tahmini yapılmıştır. Terörizmin turizmi en fazla etkilediği Yunanistan, İtalya ve Avusturya üzerine yoğunlaşmıştır. Tahminler bu üç ülkenin terörist saldırılardan turizm gelirlerinin ters yönde etkilendiğine dair sonuçlar vermiştir (Enders vd., 1992: 531-554).

Sönmez ve Graefe (1998) geçmişte uluslararası seyahatte bulunan ve seyahat etmeye niyetli olanları kapsayan saha araştırmasında karar alma modelleri (tüketim ve turizm) ile riskli karar alma teorilerini kullanmışlardır. Bu çalışmada demografik faktörler (yaş, cinsiyet, eğitim, çocuk sayısı ve uluslararası seyahat etmiş olma, vb.) yanında ekonomik (turistleri gelir düzeyleri) ve uluslararası turizmle ilgili potansiyel turizm risk türü ve miktarı olarak tanımlanan risk faktörü açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil edilmiştir. Yatay kesit verilerle yapılan çoklu regresyon analizinde risk üstlenme düzeyi ile turizm faaliyetinde bulunma arasında ters yönlü ve

İstatistik açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Diğer taraftan uluslararası turizmde bulunma deneyimi ile risk üstlenme düzeyi arasında da anlamlı ve negatif ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir (Sönmez ve Graefe, 1998: 122-134).

Pizam ve Fleischer (2001) tarafından İsrail üzerine ve aylık verilerle 1991-2001 dönemini kapsayacak şekilde yapılan çalışmada terörist faaliyetlerin turizm talebi üzerine etkileri araştırılmıştır. Uluslararası turist girişlerinin bağımlı değişken olarak alındığı çalışmada, turizm talebi üzerine terör olaylarının sertliği (ölü ve yaralı sayıları) ve terör olaylarının sıklığı (bir ayda meydana gelen terörist olay sayısı) ile mevsimsel değişken (kış aylarında giriş yapan turistler sayısının azaldığı, buna karşılık yaz aylarında arttığı) ve trend değişken (10 yıllık süreçte gelen turist sayılarındaki artışlar) modele dahil edilmiştir. EKK (En Küçük Kareler) yöntemi ile yapılan tahmin sonuçlarına göre turist girişlerini etkileyen en önemli faktörün terörist olayların şiddeti değil, sıklığı olduğu (istatistiki açıdan anlamlı ve işaret açısından negatif) tespit edilmiştir. Diğer taraftan trende dayalı bir artışın olduğu ve mevsimsel olarak turist girişlerinin değiştiği gözlenmiştir (Pizam ve Fleischer 2001: 1-11).

Drakos ve Kutan (2001) tarafından yapılan çalışma, yukarıdaki çalışmalardan yöntem açısından önemli farklılıklar içermektedir. Birincisi, yazarlar, terörist olayların arttığı Akdeniz bölgesindeki turist girişleri üzerine terörizmin yatay-kesit (ülkeler arası) etkilerini test etmek amacıyla Enders vd. (1992)'in çalışmasını genişletmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, terörizmin turist endüstrisindeki bölgesel rekabeti etkileyip etkilemediğini araştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, bir ülkedeki terörist eylemlerin ortaya çıkma sıklığının kendisine rakip-alternatif ülkeye turistleri yönelteceği, dolayısıyla bunun da nispi piyasa paylarını etkileyeceği hipotezleştirilmiştir. İkincisi, bu üç ülke arasındaki rekabetin “sıfır toplamlı” bir oyun olup olmadığı da test edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, terörist eylemler nedeniyle azalan piyasa paylarının bire bir oranda bu ülkelerde rakiplerinin paylarına yansıyor yansımadığı sınıanmıştır. Ayrıca terörist eylemlerin yoğunluğu ve alanın (kırsala karşı kent) turistlerin tercihinin bir hedefini belirlemede turist kararları üzerine farklı bir etkiye sahip olup olmadığı da ele alınmıştır. Son olarak, daha önceki çalışmalar takip edilerek, otoregresif modelden faydalanılmış, fakat görünüşte ilişkisiz regresyon (SURE) metodu isimli çok daha uygun tahmin metodolojisi kullanılmıştır. Çalışmadaki eşitlik sistemi Ocak 1996-Aralık 1999 dönemi için SURE ile tahmin edilmiştir. Bulgular, terörizmin ele alınan üç ülkede turizm gelirleri üzerine negatif etkisinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca, çalışmadan elde edilen bulgular, Yunanistan ve onun rakipleri arasında sıfır toplamlı bir oyunun var olduğunu desteklemektedir (Drakos ve Kutan, 2001: 14-25).

Aly ve Strazicich (2002) tarafından yapılan ve İsrail ile Mısır'ı kapsayan çalışmada turist girişlerinin sürekli veya geçici olup olmadığını belirlemek

amacıyla zaman serilerinin durağanlığı test edilmiştir. Veri seti yıllık olup, Mısır için 1955-1997 ve İsrail için 1971-1997 arasında yıllık turist girişlerini baz alır. Çalışmada kullanılan bütün testler için doğal logaritmalar alınmıştır. Test sonucunda birim kökün reddi, şokların etkilerinin geçici olduğuna dair alternatif hipotezi destekler mahiyettedir. Diğer bir ifadeyle seviye ve trendde iki yapısal değişmeyi dikkate alan birim kök testinde şokların geçici olduğu; seviye ve trend cinsinden yapısal kırılmalardan en önemlisinin Körfez Savaşını takip eden 1992 yılının her iki ülke için de önemli olduğunu ortaya koymuştur. Terörizmden kaynaklanan şoklara rağmen savaş ve bölgesel istikrarsızlıkların turist girişlerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmüştür (Aly ve Strazicich, 2002: 1-14).

Diğer taraftan sadece terör boyutunu ele alan Enders ve Sandler (2000 ve 2001) tarafından yapılan çalışmalarda terörün devam ede gelen bir olgu olup olmadığı ülke sınıflandırması eşliğinde araştırılmıştır. İlk çalışmadan elde edilen bulgulara göre herhangi bir kaybın yaşanmadığı terör olaylarının konjonktürel bir nitelik taşımadığı, buna karşılık ölümle sonuçlanan terör olaylarının orta ve uzun dönemde devrevi bir nitelik taşıdığı tespit edilmiştir (Enders ve Sandler, 2000: 307-332). İkinci çalışmada ise kullanılan eşik otoregresif (TAR) model, ölümcül saldırıların ortalamanın üzerinde gerçekleştirilmesinin uzun süre sürdürülemediğini, fakat kısa vadeli bir olgu niteliği taşıdığını ortaya koymuştur. Yani tahmin edilen eşik model sonuçları, olay sayıları için tek bir uzun dönemli denge değeri olmadığını; devrevi hareketin olduğunu ortaya koyar (Enders ve Sandler, 2001: 1-38).

METODOLOJİ VE HİPOTEZLER

Stork'un (2002) da belirttiği üzere, 2002-2012 döneminde dünya turizminde büyüme şampiyonu olarak Türkiye gösterilmektedir. Tahminler, önümüzdeki 10 yılda Türk turizminin yıllık ortalama %10,2'lik bir büyüme performansı sergileyeceğini ve bunu sırasıyla %9,7 ile Hindistan'ın ve %8,5 ile Çin'in takip edeceği ileri sürülmektedir (Stork, 2002: 62). Bu çalışma 1984'den günümüze yıllık veriler kullanarak Türkiye ekonomisi açısından önemi giderek artan turizm sektörünün terör eylemlerinden etkilenme düzeyini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada elde edilebilir mevcut veriler, özellikle de terör olaylarına ait veriler yıllık olduğundan⁶, gözlemleri uzatma şansı söz konusu olamamıştır. Mevcut veriler bir zaman serisi analizi için yetersiz olsa da, bu verilerin terörizm ve turizm ilişkileri hakkında bir fikir vermede yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırma, terörizm-turizm ilişkileri hakkında bir çıkarımda bulunabilme amacıyla yürütülmüştür. Bunun için Enders vd. (1992) metodolojisi çerçevesinde öncelikle turizmin cari işlemler hesabının toplam döviz gelirleri içerisindeki performansı değerlendirilmeye-tespit edilmeye çalışılmış ve daha sonra Türkiye'ye yönelik turizmin belirleyicileri ve bu belirleyiciler içerisinde terörizmin etkileri araştırılmaya çalışılmıştır.

Toplam döviz gelirleri üzerinde turizmin anlamlı bir payı olduğu kabul edilir. Örneğin Türkiye'nin toplam döviz gelirleri içerisinde turizmin payı 1975 yılında %12.5 iken, bu oran zamanla özellikle 1980'den sonra giderek artmıştır. 1990 yılında turizmin toplam döviz gelirleri içindeki payı %19'a; 2001 yılında %21'e yükselmiştir. Bu rakamlar Türkiye ekonomisi için turizm gelirlerinin önemini ortaya koymaktadır. Toplam döviz gelirleri içerisinde turizmin anlamlı bir paya sahip olması nedeniyle ihracatın belirleyicileri olarak kabul edilen değişkenlerin turizm sektörü için de geçerlilik arz edeceği önsel olarak kabul edilebilir. Bu çerçevede özellikle imalat sanayi ihracatını (X) etkileyeceği düşünülen değişkenler; reel döviz kuru (R), imalat sanayiinde gerçekleştirilen toplam üretim düzeyi (Q_d) ve dünyanın imalat sanayii ürünlerine yönelik toplam talebi (DQ_f) olarak sayılabilir. Bu durum, aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$X=f(R, Q_d, DQ_f) \quad (1)$$

İhracat benzeri bir fonksiyon göstereceği düşünülen turizm gelirlerinin (T_x) ise kendine özgü yapısı nedeniyle şu değişkenlerden etkileneyeceği düşünülebilir: Türkiye'nin rekabet gücünü doğrudan etkileyen reel döviz kurundaki değişimler (R) ile turizmin yüksek gelir esnekliğine sahip bir özellik taşıması nedeniyle ticari partner ülkelerin fert başına milli gelir düzeyleri (Y_f). Bunu da aşağıdaki formda vermek mümkündür:

$$T_x=f(R, Y_f) \quad (2)$$

Bu denklemde turizmi etkileyen bir diğer önemli değişken olarak terörizm yer almamıştır. Gerek teorik bilgilerden, gerekse uygulamalı

⁶ Çalışmada kullanılan terörizm verileri, İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. Bu veriler yıllık toplam bazda olup, terör olaylarının gerçekleştiği tarihle ilgili bilgi vermeksizin sadece sıklığı ve şiddeti ile sınırlıdır. <http://www.ict.org.il/> web sayfasında Türkiye ilişkin terör olaylarını gerçekleştiği yerlere ve tarihe ait künye bilgilerinin bulunmasına rağmen, terör olaylarına ilişkin bu veriler, İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nden temin edilen verilere oranla çok sınırlı sayıdadır. Dolayısıyla analizler için yeterli bulunmamış ve analizler yıllık bazda yapılmıştır.

çalışmaların sonuçlarından hareketle turizm gelirlerinin terör olaylarından olumsuz-ters yönde etkilendiği açıktır. Bu doğrultuda (2) nolu eşitlik, terör olgusunu (T) da kapsayacak şekilde genişletilebilir:

$$T_X = f(R, Y_f, T) \quad (3)$$

Çalışmanın uygulama kısmında yukarıda tanımlanan bağımlı ve bağımsız değişkenler, (3) nolu form cinsinin yanı sıra aşağıda (4) nolu formda verilen çift logaritmik kalıpla da EEK yöntemiyle regresyon analizlerine tabi tutulmuştur.

$$\log T_X = \alpha_0 + \alpha_1 \log R + \alpha_2 \log Y_f + \alpha_3 \log T + \varepsilon_t \quad (4)$$

Eşitlikte gösterilen parametrik değerler ($\alpha_i, i=0, \dots, 3$), sabit ve yukarıda tanımlanan değişkenlerin katsayılarını, ε ise hata terimini sembolize etmektedir.

AMPİRİK BULGULAR

Veriler

Türkiye, 24 Ocak 1980'den sonra ticaret ve sanayileşme stratejisinde ithal ikamecilikten ihracata yönelik bir anlayışın yansımaları olarak köklü değişikliklere gitmiştir. Bu çerçevede ülke kalkınması açısından döviz kazandırıcı işlemler daha da önem arz eder olmuştur. Döviz kazandırıcı işlemler arasında ise turizmin önemi daha belirgindir. Bu açıdan ihracat ve paralelinde turizmin önem kazanmaya başladığı 1980 yılı araştırmanın, dolayısıyla veri setinin başlangıcının rasyonelini oluşturur. Diğer taraftan 12 Eylül askeri hareketinin sağlamış olduğu güven ortamında terör olgusu gözlenmediğinden, bu dönemi takiben 1984 yılında terör sürecinin başlaması baz alınarak, 2001 yılına kadar uzanan bir örnek dönemi için (1984-2001) turizm-terörizm ilişkisi araştırma konusu yapılmıştır. Yıllık verilerle Türkiye'de terör olay sayıları, reel döviz kuru ($R = e.P_f/P_d$), yabancı ülke gelirlerini temsilen OECD ülkelerinde kişi başına gelirleri ve Türkiye'nin yıllık turizm gelirleri veri setini oluşturur. ABD doları bazındaki bu iki veri seti, ABD tüketici fiyat indeksi ile reelleştirilmiştir. Reel döviz kuru da 1988 baz yılı alınarak oluşturulmuştur.

Diğer taraftan Rusya ve eski SSCB ülke vatandaşlarının Türkiye'ye turistik amaçlı girişlerini gösterir verilerin 1998'de başlamış olması ve 2002 yılı rakamlarına göre bu ülke grubundan Türkiye'ye giriş yapanların toplam turist girişleri içerisindeki payı %12.5 gibi düşük bir seviyede olması, çalışmada gelir değişkeninin OECD ülkeleri ile sınırlı kalınmasının temel gerekçesidir. Diğer taraftan OECD ülkelerinden Türkiye'ye turistik amaçlı gelenlerin oranının oldukça yüksek seviyelerde (2002'de %65.78, 2001'de

%67.16 ve 2000'de %64.07) olması (bkz. www.turizm.gov.tr), modelin bu ülke grubuyla sınırlandırılmasına yol açmıştır.

Terör verileri, T.C. İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nden; turizm gelirleri, kurlar, tüketici fiyat endeksi (TÜFE) verileri T.C. Merkez Bankası web sayfasından; OECD ülke gelirleri OECD web sayfasından; ABD TÜFE verileri de Dallas Merkez Bankası web sayfasından elde edilmiştir.

Tahmin Sonuçları

Veri seti belirli bir dönemi-zaman kesitini kapsadığından, serilerin durağan olmaması ve buna bağlı olarak yapılan tahmin modellerinin sahte regresyon içermesi, yani tahmin sonuçlarının sahte bir ilişkiyi yansıtmaya olasıdır. Bunun için öncelikle serilerin durağan olup olmadığının araştırılması metodoloji açısından önem arz eder⁷. Durağanlık sınaması açısından izlenmesi gereken teorik aşamalar ışığında, turizm, terörizm, ülke gelirleri ve reel kur verilerine ilişkin olarak yapılan ADF test sınamaları sonuçları aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: ADF Durağanlık Test Sonuçları

Değişkenler		Sabitli	Sabitli ve Trendli
T _X	Seviye	-0.32	-4.40 ^b (0)
T	Seviye	-1.73	0.05
	1. farklar	-2.55	-3.73 ^c (3)
R	Seviye	-1.56	-1.80
	1. farklar	-3.81 ^b (0)	-3.58 ^c (0)
Y _f	Seviye	-3.49 ^b (4)	-1.39

Not: Kritik değerler üzerinde durağanlığın sağlandığı durum a, b ve c ile gösterilmiştir. Buna göre a, %1; b, %5 ve c, %10 önem seviyesinde serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler ise Akaike Bilgi Kriterine göre uygun gecikme uzunluğunu verir.

⁷ Serilerin durağan olmasının veya diğer bir ifadeyle birim kök içermemesi halinde doğrudan tahmin; durağan olmaması veya birim kök içermesi halinde de seriler durağan hale getirilerek tahmin yapılması söz konusudur. Böylece daha sağlıklı tahmin sonuçlarına ulaşmak mümkün olabilir (MacKinnon, 1991: 266-276). Serilerin durağanlık sınaması için Augmented Dickey-Fuller (ADF) testinde sabitsiz, sabitli ve trendli bir süreç izlenir. Buna göre seri trendli bir süreçte durağan hale gelmişse, diğer süreçler izlenmeksizin bu değer esas alınır. Seri durağan hale gelmemişse, bu kez sabitli; bunda da durağanlık sağlanamamışsa, sabitsiz sınama yapılır ve bu süreç sonucunda seriyi durağan hale getiren değer baz alınır (Enders, 1995: 256-259). Seriler birim kök içermese de bir seri durağan olmayabilir. Örneğin, deterministik trendi olabilir.

Tablo 1'deki sonuçlara göre turizm gelirleri (T_x) ile OECD ülkelerinin fert başına gelirlerinin (Y_f) seviye değerinde (%5 önem seviyesinde), reel döviz kuru (R) (%5 önem seviyesinde) ile terör olayları (T) (%10 önem seviyesinde) birinci farklar alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olmaları nedeniyle, eş-bütünleşme sınaması yapılması mümkün olamamıştır. Verilerin sahte regresyon içermemesi için yürütülen süreç sonucunda durağan veya birim kök içermeyen hale dönüştürüldükten sonra, (3) ve (4) nolu formda yapılan regresyon analiz sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

(3) nolu form için yapılan tahmin sonuçlarına göre Türkiye'de turizm gelirlerinin terör eylemlerinden negatif etkilendiği ve bunun da istatistiki açıdan %5 önem düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinin yaklaşık %50'sinin dışa açık olduğu ve büyük bir iç-dış borç yükü altında bulunduğu dikkate alınır, gerek borç çeviriminde, gerekse dış ticaret açığını kapamada turizm gelirleri oldukça büyük öneme sahiptir. Ülkede bu tür aktif fonksiyonlarının yanı sıra istihdam ve milli gelir üzerinde önemli boyutlara sahip dış turizm gelirlerinin sektöre uğratılmaması için terör olaylarını minimize edici politikaların sürdürülmesinde yarar vardır. Bu çalışmada terör değişkeninin dışında, turizm gelirlerini etkileyeceği düşünülen diğer iki değişkenin; Y_f ve R değişkeninin de parametre değerleri açısından pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı etkilere sahiptir. Ancak Y_f değişkeninin turizm gelirleri üzerindeki etkisi daha belirgindir.

Tablo 2: Turizm-Terörizm İlişkileri Tahmin Sonuçları

Değişkenler	(3) nolu eşitlik	(4) nolu eşitlik
Sabit	-4274.08 ^c (2216.69)	-24.17 ^a (5.72)
Y_f	0.48 ^a (0.14)	3.33 ^a (0.59)
R	2.55 ^c (1.30)	0.61 (0.56)
T	-0.55 ^b (0.22)	-0.49 ^b (0.18)
R^2	0.66	0.76
F	8.49 ^a	14.08 ^a
D.W.	1.15	1.13

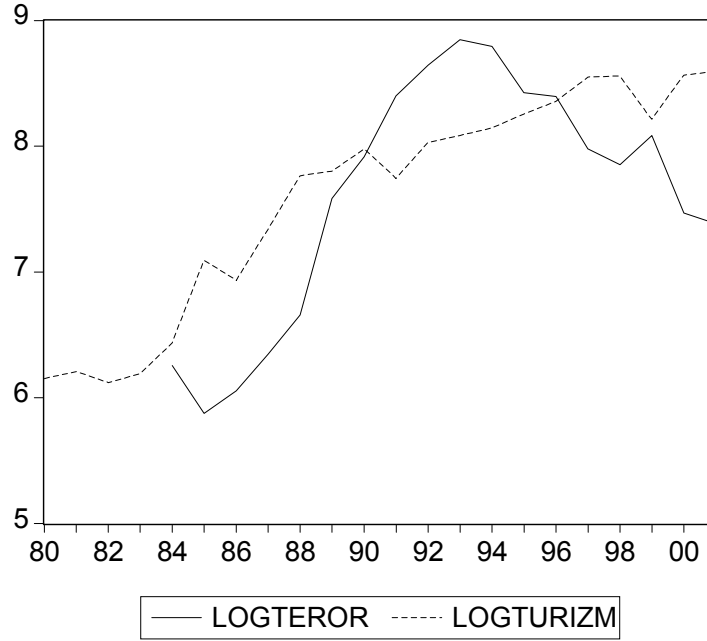
Not: Her iki modele ait D.W. değerleri alt ve üst sınır tablo değerleri ile karşılaştırıldığında, kararsızlık bölgesine düşmektedir.

Çift logaritmik kalıpta yapılan EKK tahmin sonuçları, R değişkeni dışında, (3) nolu form sonuçlarıyla örtüşmektedir. Bu modelin temel özelliği, bağımsız değişkenlere ait parametre katsayılarının esneklik değerlerini

yansıtmasıdır. Türkiye’de turizm gelirlerini en belirgin biçimde etkileyen değişkenin yabancı ülke kişi başına gelir düzeyi olması çalışmadan elde edilen önemli bulgular arasındadır. Burada turizm faaliyetinin A. Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinde üst düzey ihtiyaç olduğu ve ayrıca turistik seyahat yapılan ülkenin ikincil dereceden ihtiyaç kategorisi içerisinde yer alan güvenlik ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmasıyla da ilişki vardır (Stork, 2002: 8-9). Bu açıdan turizm talebinin yüksek gelirli ülkelerce daha yoğun bir şekilde yapılması teorik beklentiyle uygundur. Çalışmada bu perspektif doğrultusunda OECD ülkeleri kişi başına gelir düzeylerinin Türk turizmine yönelik talebin en önemli unsuru olacağı beklenir. Dolayısıyla karşı ülke gelirlerinde meydana gelen değişmeler, ülke turizm gelirlerini etkilemektedir. Elde edilen bulgulara göre OECD ülkeleri kişi başına geliri ile turizm gelirleri arasında doğrusal ve istatistiki açıdan anlamlı ilişki bulunmuştur. Şöyle ki, Y_f değişkeninde %1’lik bir artışın Türkiye’nin turizm gelirlerine %3.33’lük bir artışa yol açacağı ileri sürülebilir. Bu sonuç, turizmin gelir esnekliğinin yüksek bir nitelik taşıdığına, yani bir tür lüks mal-hizmet kategorisinde görülebileceğine işaret eder. Öte yandan terör olaylarındaki %1’lik bir artışın ise turizm gelirlerinde %0.49’luk azalışa yol açtığı; turizm gelirleri ile terörizm arasında %5 önem düzeyinde ters yönlü ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

(3) nolu formda işaret açısından pozitif ve %10 önem düzeyinde anlamlı bulunan temsili fiyat değişkeni reel kurun (4) nolu formdaki sonuçlarda işaret açısından örtüştüğü, ancak istatistiki açıdan güvenilirliğini kaybettiği belirlenmesi bulunmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle yurtiçi mal ve hizmetlerdeki ucuzlamanın veya diğer bir ifadeyle kura dayalı rekabet gücünün elde edilmesinin Türkiye turizmine kısmi de olsa, etkisinin bulunduğu iddia edilebilir.

Çalışmada araştırma konusu yapılan turizm gelirleri ile terör olayları arasındaki ilişkiyi aşağıdaki grafik yardımıyla görmek mümkündür. Bununla hedeflenen amaç, turizm-terörizm ilişkilerini somut bir şekilde görmenin yanı sıra 1980 sonrasında turizm gelirlerindeki yapısal kırılmaları belirlemek ve buna göre modele gölge değişken ilave etmektir.

Şekil: Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Terör İlişkileri

Şekilde Türkiye’de terörün yükselişe geçtiği 1988 yılından itibaren turizm gelirlerindeki büyüme hızının yavaşladığı ve 1990 yılından itibaren turizm gelirlerinde trende bağlı gelişmenin çok düşük seviyelere gittiği görülmektedir. Özellikle 1996’dan itibaren, turizm gelirleri ile terör olayları arasında literatürdeki bilgi ile tam bir örtüşme söz konusudur. Bu durumu yükselişe geçen teröre turizm gelirlerinin ani düşüşle tepki verdiği 1998-1999 yılları arasında daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür.

Bu şekilde turizm gelirlerinde kırılmanın veya diğer bir ifadeyle düşüşlerin yaşandığı başlıca iki yıl (1991 ve 1999) vardır. Bilindiği üzere 1991 yılı Birinci Körfez Savaşı ve 1999’da Körfez Depremi’nin yaşandığı yıllardır. Turist akımının güven ortamına bağlı olduğu dikkate alınır, deprem ve savaş ortamının bulunduğu ve söylentilerin etkili olduğu yapı, turizmi olumsuz etkiler. Bu düşünceden hareketle 1991 ve 1999 yılları için 1 (bir), diğer yıllar için 0 (sıfır) değeri atanarak, gölge değişken de modele dahil edilmiştir. (3) ve (4) nolu forma gölge değişkeni de dahil eden yeni tahmin sonuçları aşağıda Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3: Turizm-Terörizm İlişkileri Tahmin Sonuçları

Değişkenler	(3) nolu eşitlik	(4) nolu eşitlik
Sabit	-4359.10 ^c (2339.82)	-24.44 ^a (5.98)
Y _f	0.48 ^a (0.15)	3.36 ^a (0.62)
R	2.57 ^c (1.36)	0.64 (0.59)
T	-0.53 ^c (0.25)	-0.47 ^b (0.20)
D	-165.76 (804.56)	-0.08 (0.23)
R ²	0.66	0.77
F	5.91 ^a	9.87 ^a
D.W.	1.07	1.05

Tablo 2'deki modellerden elde edilen tahmin sonuçları, Tablo 3'deki sonuçlar ile örtüşmektedir. Savaş ve deprem faktörünü ifade eden gölge değişkenin ise hem seviye hem de logaritmik formdaki modellerde işaret açısından uygun, ancak istatistiki açıdan anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

SONUÇ

Literatürde ülke turizm gelirlerini etkileyen değişkenlerden birinin terör olayları olduğu kabul edilmektedir. Türkiye'de 1984 yılında başlayan ve giderek şiddetini artıran terör olgusunun turizm gelirlerine olumsuz etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Genel anlamda terör olgusunun metropolitan ve turistik kentleri hedef almaya başlaması ile birlikte, literatürde gözlemlendiği şekliyle turizm ve terörizm arasında ters yönlü ilişkiler kendini gösterir. Çalışmanın uygulamasından elde edilen bulgular, Türkiye için önemi giderek artan turizm gelirlerinin terör olgusundan tecrit edilemeyeceği şeklindedir. Dolayısıyla ülkenin sadece siyasal anlamda değil, sosyo-ekonomik istikrarını sağlaması ve bunun sürdürülebilirliği, terörsüz bir ortamla mümkün olabilecektir. Diğer taraftan önümüzdeki 10 yılda turizm açısından dünyanın en hızlı büyüme potansiyellerine sahip olacağı düşünülen Türkiye'nin trende dayalı, kendi iç dinamiği içerisinde yer alan büyümesini gerçekleştirebilmesi, bundan önce olduğu gibi, tanıtımındaki etkinliğini devam ettirilmesiyle paralellik arz edecektir.

Ayrıca tamamen dışsal faktör olarak kabul edilen yabancı ülke gelirlerindeki artışın da ülke turizmindeki büyümeye olumlu katkıda bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu yönüyle turizm hizmetleri bir tür lüks mal

niteliği taşımaktadır. Lüks malların kendine özgü yapısı, fiyatından çok, bireysel gelirle ilişkilidir. Ülke kalkınmasının finansmanı için ihtiyaç duyulan döviz açığının giderilmesi, döviz kazandırıcı işlemlerin başında gelen mal ihracatı yanında gelir esnekliği yüksek ve uygun siyasi koşulların sağlandığı turizm hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulmasıyla sağlanabilecektir. Özetle terör olgusuna meydan vermeyecek politika (terörün yoğun olarak yaşandığı bölgede istihdam olanaklarını sağlayıcı, eğitim düzeyini yükseltici, gelir dağılımını daha adil düzeylere çekici v.b.) uygulamaları, Türkiye açısından şiddetle gereksinim duyulan döviz açığını giderici etkiler yaratarak, kalkınmanın finansmanını daha kolay sağlayacaktır. Ayrıca sağlanacak daha iyimser ve sosyal barış ortamı ise aynı zamanda diğer ekonomik faaliyetleri uyarıcı uygun bir iklim de yaratmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- ALY, H. Y. ve STRAZICICH, Mark C. (2002) Terrorism and Tourism: Is the Impact Permanent or Transitory? Time Series Evidence from some MENA Countries, <http://www.erf.org.eg/html/btrade1.pdf> (10.11.2002).
- CLANCY, M. J. (1999) Tourism and Development: Evidence from Mexico, *Annals of Tourism Research*, 26 (1), pp: 1-20.
- DRAKOS, K. ve KUTAN, Ali M. (2001) Regional Effects of Terrorism on Tourism: Evidence from Three Mediterranean Countries, *Southern Illinois University Edwardsville*, Working Papers No: 01-1001.
- ENDERS, W. ve SANDLER, T. (2001) Patterns of Transnational Terrorism, 1970-99: Alternative Time Series Estimates, <http://www-rcf.usc.edu/~tsandler/TERROR01.PDF> (10.11.2002).
- ENDERS, W. ve SANDLER, T. (2000) Is Transnational Terrorism Becoming More Threatening?, *Journal of Conflict Resolution*, 44 (3), pp: 307-332.
- ENDERS, W. (1995) *Applied Econometric Time Series*, New York.
- ENDERS, W., SANDLER, T. ve PARISE, G. F. (1992) An Econometric Analysis of the Impact on Tourism, *Kyklos*, 45 (4), pp: 531-554.
- ENDERS, W. ve SANDLER, T. (1991) Causality Between Transnational Terrorism and Tourism: The Case of Spain, *Terrorism*, 14, pp: 49-58.
- GOODRICH, J. N. (2002) September 11, 2001 Attack on America: A Record of the Immediate Impacts and Reactions in the USA Travel and Tourism Industry, *Tourism Management*, 23, pp: 573-580.

- ENGLE, R. F. ve GRANGER, C. W. (1987) Cointegration and Error-Correction: Representation, Estimation, and Testing, *Econometrica*, 55 (2), pp: 251-276.
- HALL, D. (1995) Terrorizing the Tourist, *The Geographical Magazine*, 67, February, pp:17-17.
- KIZILÇELİK, S. ve ERJEM, Y. (1994) *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara.
- MacKINNON, J. G. (1991) Critical Values for Cointegration Tests, in Long-Run Econometric Relationships: Readings in Cointegration, (ed.) Robert F. Engle and Clive W. J. Granger, *Oxford Press*, New York, pp: 266-276.
- PIZAM, A. (2002) Tourism and Terrorism, *Hospitality Management*, 21, pp: 1-3.
- PIZAM, A. ve FLEISCHER, A. (2001) Severity vs. Frequency of Acts of Terrorism: Which Has a Larger Impact on Tourism Demand? *The Center For Agricultural Economic Research*, Working Paper No. 20117, P.O Box 12, Rehovot, Israel.
- POIRIER, R. A. (1997) Political Risk Analysis and Tourism, *Annals of Tourism Research*, 24 (3), pp :675-686.
- Rural and Agricultural Incomes with Sustainable Environment (RAISE) (2002) Tourism-Engine for Economic Growth and Sustainability Under RAISE, <http://www.raise.org/tourism/pubs/tourism.pdf>. (10.11.2002).
- SANDLER, T. ve ENDERS, W. (2002) An Economic Perspective on Transnational Terrorism, <http://www.eaar.org/Articles/SandlerDIW.pdf> (31.12.02)
- SÖNMEZ, S. F. (1998) Tourism, Terrorism, and Political Instability, *Annals of Tourism Research*, 25 (2), pp: 416-456.
- SÖNMEZ, S. F. ve GRAEFE, A. R. (1998) Influence of Terrorism Risk on Foreign Tourism Decision, *Annals of Tourism Research*, 25 (1), pp :112-144.
- STORK, U. E. M. (2002) *The Tourism Industry in the Third Millennium is a Resilient Industry, Shown at the Impact of the Terror Attack of 9-11-2001*, La Salle University.
- TOOMAN L. A. (1997) Tourism and Development, *Journal of Travel Research*, Winter 1997, pp: 33-40.

Dallasfed; <http://www.dallasfed.org/hm/data/data/cpimsa.tab.htm>
(17.09.2003).

International Terrorism / Terror Attack Database, <http://www.ict.org.il/> (08.03.2004).

OECD; http://cs4-hq.oecd.org/oecd/selected_view.asp?table=561&viewname=ANAp21970 (20.09.2003).

T.C. İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara (23.03.2001).

TCMB, <http://tcmbf40.tcmb.gov.tr/cbt.html> (02.01.2002).

Turizm Bakanlığı; www.turizm.gov.tr (18.09.2003).